

eerst de mogelijkheid kennis te maken met het Parijse kubisme. Maar zowel progressieve als conservatieve critici hadden moeite met dit kubisme. Zij waren gevormd door de Duitse kunsttheorie, die vooral emotionele betrokkenheid, psychologie en het gevoelsmatige in de kunst waardeerde. Ook hier is weer een aan het symbolisme verwant pleidooi voor verinnerlijking: het kubisme was voor hen te star, te systematisch, en werd als bloedeloos ervaren. In de reactie van de 'kunstpedagoog' H. P. Bremmer slaat de balans door in het voordeel van het naturalisme. H. P. Bremmer gaf kunstlessen en advies bij kunst aankopen aan dames en heren van gegoede stand. In zijn theorie was hij beïnvloed door Spinoza: het goddelijke is immanent in de natuur aanwezig en van die natuur mag dus niet te veel worden afgeweken, bijvoorbeeld door een verregaande abstractie. Bremmer had zijn twijfels over een idealistische kunstopvatting: de kunst moest dicht bij het materiële blijven. Wat opvalt in de parade van critici, tentoonstellers, collectioneurs en kenners, is dat telkens getracht wordt om Picasso vanuit de filosofie en de kunsttheorie te doorgronden. Een in feite aan het kunstwerk zelf externe theorie of wereldbeschouwing wordt ingeschakeld om tot een oordeel te komen. Dat blijft in feite ook het *leitmotiv* voor Willem Sandberg die na de oorlog directeur van het Stedelijk Museum te Amsterdam wordt. Sandberg bekijkt Picasso door een links-marxistische bril. Wanneer Picasso in de jaren direct na de oorlog besluit lid te worden van de communistische partij, is het ook weer de politiek die bepalend is voor de vaak heftige reacties op zijn werk. Pas veel later kan Picasso puur om zijn vormtaal en zijn artistieke scheppingsdrang gewaardeerd worden.

Van Adrichem heeft met *De ontvangst van de moderne kunst in Nederland* een belangrijk boek geschreven. De relevantie is mijns inziens vooral bepaald door de combinatie tussen het inhoudelijke van een kunsthistorische studie — waar het uiteindelijk toch om de analyse van het kunstwerk gaat — met iets, dat je de mentaliteitsgeschiedenis of de ideeëngeschiedenis rondom de moderne kunst zou kunnen noemen. Van Adrichem ontsnapt daarmee aan de blikvernaauwing, waar veel kunsthistorici sinds de jaren tachtig mee worstelen. Juist wat betreft de geschiedenis van de moderne kunst, blijkt de mentaliteitsgeschiedenis een zeer rijke en relevante bron. Tenslotte maakt dit boek nieuwsgierig naar de positie van Nederland in de internationale receptie van de moderne kunst; maar dat is wellicht nog iets voor de toekomst.

Rixt Hoekstra

J. P. Stoop, *'Om het volvoeren van een christelijke staatkunde.'* *De Anti-Revolutionaire Partij in het Interbellum* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2001, Passage reeks XVII; Hilversum: Verloren, 2001, 362 blz., €29,95, ISBN 90 6550 666 7).

De belangstelling voor het eigen verleden heeft in anti-revolutionaire kring nooit ontbroken. Gedenkboeken ter gelegenheid van jubeljaren in de partijgeschiedenis en bundels en studies ter ere van de partij en haar leiders ontberen we niet. Recent nog verschenen over de partij studies van Rienk Janssens, R. Kuiper, J. J. van den Berg en D. Bosscher en een bundel *De Anti-Revolutionaire Partij, 1829-1980*, onder redactie van G. Harinck, R. Kuiper en P. Bak (Hilversum 2001).

J. P. Stoop vult met zijn bovengenoemde dissertatie een leemte in de partijgeschiedenis op, een leemte die tot nu toe maar ten dele werd gevuld door H. Langevelds nog niet voltooid biografie over Hendrik Colijn en G. Puchingers omvangrijke driedelige studie *Colijn en het einde van de coalitie*.

Stoops uitgangspunt is een geschiedenis van de partij gezien vanuit de activiteiten in het parlement. Bovendien wil hij de vrij algemeen aanvaarde these dat de ARP in het Interbellum

vooral handelende vanuit 'zucht naar behoud', 'voldoening over het bereikte', 'wens tot consolidatie' en 'meer bewaren dan bouwen' bestrijden. Deze visies, die te vinden zijn bij L. de Jong, H. W. von der Dunk, D. Th. Kuiper en anderen, doen zijns inziens geen recht aan het debat binnen die jaren in de ARP en zij geven ook een te beperkte invulling aan het begrip 'het volvoeren van een christelijke staatkunde'.

Stoop toetst zijn thema aan een ruim aantal kwesties die tussen 1918 en 1940 de ARP bezig hielden. Het zijn allereerst het kiesrecht, het corporatisme, maatschappelijke thema's met een christelijke dimensie als huwelijk, gezin, bioscoop, radio, zondagsrust en dergelijke, het opkomend fascisme en nationaal-socialisme en *last but not least* de defensie en de ontwapening.

De opzet van het boek is thematisch. Een voordeel is dat alles bij elkaar staat. Het nadeel is de herhaling. Het steeds beginnen in 1918 geeft het geheel een wat schools karakter, al maakt de auteur dit goed door een heldere stijl en welgekozen citaten.

Toch overtuigt zijn stelling mij niet helemaal. Er is een levendige discussie binnen de partij over tal van zaken. Een discussie die zich niet beperkt tot de predikanten en de hoogleraren van de VU, maar waar ook gewone partijleden aan deelnemen en met gezag, zoals de hoofdonderwijzer A. Janse uit Wolphaartsdijk. De uitwisseling van standpunten gebeurt vanuit een protestants geloofskader, maar daarin domineert toch een vrij wettisch en dogmatisch beleefd christen zijn. Het is een stellingname die meer naar behoud dan naar vernieuwing neigt en meer de indruk van consolidatie dan van verandering versterkt.

Een paar themata om dit toe te lichten. Over het kiesrecht wordt stevig gediscussieerd, maar de vrouw krijgt geen kans om binnen de partij verkozen te worden en progressieve stemmen als van H. Bavinck, A. Anema en V. R. Rutgers worden overstemd. Dit geldt ook waar het zaken betreft als de maritale macht, geboortebeperving en zedelijkheid. Er zijn figuren die daar een nieuw geluid over laten horen, maar het zijn uitzonderingen. Ontwapening en pacifisme kunnen op begrip rekenen, maar de christelijke opvatting dat de mens en daarmee de mensheid niet uit zich zelf tot het heil kan komen, leidt er toe dat de overheid te allen tijde paraat moet zijn om recht en gerechtigheid te handhaven. Het 'Bergrede christendom' is nog niet aanvaard als grondslag.

Op economisch en maatschappelijk gebied is er wel aandacht voor een organische maatschappijopvatting en voor nieuwe verhoudingen tussen werkgever en werknemer, maar socialisatie en ook invloed van de werknemer op winst en investeringen worden afgewezen. De behoudende opvatting van H. Dooyeweerd wint het van ideeën van C. Smeenk, P. S. Gerbrandy, H. Amelink en A. Anema. Waar het de bestrijding van de crisis betreft, blijft men trouw aan de bestaande economische opvattingen. P. A. Diepenhorst bijvoorbeeld is van mening dat koopkrachtstimulering slechts op zeer korte termijn soelaas zou bieden en dat deze verlichting niet op zou wegen tegen een verhoging van de staatsschuld. Amelinks oproep om de consumptieve kracht van de massa te versterken, bleef het geluid van een stem roepende in de woestijn. Los daarvan is er hier en daar wel degelijk bekommernis over een te kort schieten in christelijke naastenliefde en hulpbetoon.

Interessant zijn de dilemma's waar men voor komt te staan bij het zoeken naar een christelijk standpunt bij zaken als vaccinatie, crematie en strafbaarheidstelling van 'smalende godslastering'. Enerzijds is men er zich van bewust dat de consciëntievrijheid die voor de eigen kring wordt opgeëist aan andersdenkenden wordt ontnomen. Anderzijds ziet men als oplossing dat de eigen visie toch als wet mag gelden daar Nederland ten principale een christelijke natie is.

Bij veel zaken op economisch terrein, maar ook waar het gaat om gezagsuitoefening en politieke theorieën is er de vrees voor de almacht van de staat. Onder geen beding wil de ARP naar staatsocialisme en staatsalmacht toe. Fascisme en nationaal-socialisme wijst de ARP met name op deze grond en om de anti-christelijke ideologie af. Er is in de ARP geen ruimte voor

'staatsvergoding' en een onchristelijke politiek. Dat geldt ook voor het anti-semitisme, immers christenen belijden dat 'de zaligheid uit de Joden is.' En al wil men binnen de partij wel een sterk gezag, zoals ook H. Colijn dat herhaaldelijk naar voren bracht, ook hij plaatst gezag en vrijheid naast elkaar.

Terecht komt Stoop in het geweer tegen A. Lijpharts visie dat de verzuiling de interne discussies in de zuil beperkt zou hebben. De ARP past zeker niet in dat beeld. Er was leven genoeg in de partij. Zoveel zelfs dat bij tijd en wijle behoedzaam gehandeld moest worden om afval of beter gezegd afsplitsing te voorkomen. Een belangrijk deel van de op behoud gerichte politiek werd ingegeven door de vrees dat de orthodox-hervormde partijleden, de zogenaamde gereformeerde bonders, over zouden lopen naar de Hervormd-Gereformeerde Staatspartij (de SGP). Merkwaardig speelde dit veel minder tegenover de progressieve Christen Democratische Unie. Op zich misschien wel een argument om te verdedigen dat behoud en consolidatie in de ARP toch belangrijke uitgangspunten waren. Op dit punt zou wat meer informatie interessant kunnen zijn, al valt de interne partijpolitiek buiten het bestek van dit boek. De uittocht van de Geelkerkianen (Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband) leverde wel een lichte groei van de CDU op, maar geen uittocht als na 1945 bij de uittrekking van de Vrijgemaakten met hun politieke partij het Gereformeerd Politiek Verbond.

Een ander punt is de interactie tussen de confessionele partijen. Soms laat Stoop zien hoe ARP en Christelijk Historische Unie samen optrokken of juist verdeeld stemden, maar over de intensiteit van het overleg en de wijze van overleg blijft de lezer wat in het ongewisse.

Dit laat onverlet dat Stoop de politieke discussie binnen de ARP in het Interbellum duidelijk in kaart heeft gebracht. Hij heeft overtuigend aangetoond dat er gehandeld werd vanuit het perspectief van een 'christelijke staatkunde', maar hij heeft het beeld dat deze staatkunde in sterke mate gericht was op behoud en in veel mindere mate op vernieuwing toch niet weggenomen.

P. van Hees

M. Steenhuis, *Voor de vrijheid geschapen. Flitsen uit het leven van Jan Willem Schulte Nordholt. Historicus en dichter* (Zoetermeer: Meinema, 2001, 238 blz., ISBN 90 211 3866 2).

Boeken over Jan Willem Schulte Nordholt (1920-1995) dragen vaak een dichtregel in de titel. Zijn *liber amicorum* uit 1985 kreeg de titel '*Geen schepsel wordt vergeten*' en het onderhavige boek heet '*Voorde vrijheid geschapen*'. Deze keuze is al een indicatie dat in dit boek eerder de dichter dan de historicus behandeld wordt. Menno Steenhuis, oud-directeur van een pedagogische academie, heeft uit bewondering deze pre-biografie gepubliceerd. Op basis van Schulte Nordholts historische werken, persoonlijke herinneringen, interviews en de correspondentie in de Universiteitsbibliotheek van Leiden heeft Steenhuis een aanzet gegeven voor een biografie. Het boek heeft niet meer pretentie dan om de hoofdpersoon te introduceren en daarom kan de beoordeling niet al te streng zijn. Historici zullen echter de Amerikaanse historiografie missen.

Steenhuis heeft voor een zakelijke benadering gekozen: een chronologische beschrijving van de belangrijke momenten uit Schulte Nordholts leven. Dat speelde zich aanvankelijk af in een vrij rekkelijk gereformeerd gezin uit de gegoede middenstand in Zwolle. Meer nog dan zijn ouders, die gescheiden waren, lijken Wims broers sturing aan zijn leven gegeven te hebben. Met hen zat hij in het verzet en raakte hij in gevangenschap voor het verspreiden van *Vrij Nederland*. Hij volgde zijn oudste broer naar de (gemeentelijke) Universiteit van Amsterdam (en niet de Vrije Universiteit) waar hij geschiedenis studeerde en belandde dankzij hem in zijn eerste baan als docent aan het Rijnlands Lyceum in Oegstgeest.